

ד"ר אוריאל לוינגר

רפואה והלכה בהבנתו של הרמב"ם ביד החזקה

ראשי פרקים:

סקירה היסטורית
 רופא ואיש הלכה
 הכרעות עצמאיות של הרמב"ם
 מטרת דיון
 הדרכות והלכות הנוגדות להבנה רפואית
 מעשה שדים ורוחות
 טעמים מטפיזיים
 טעמי מצוות
 סיכום

סקירה היסטורית

רבי משה בן מיימון – הרמב"ם נולד בי"ד ניסן תתצ"ח (1138) בקורדובה בספרד. למד תורה מאביו ר' מיימון בן יוסף, וחכמות חיצוניות, פילוסופיה, מדעי הטבע ובעיקר רפואה ממורים ערביים. בהיותו כבן 10 (1148) כבשו האלמוחדים הקנאים את העיר ואילצו את היהודים לעזבה. משפחת הרמב"ם נמלטה למצרים דרך מרוקו וארץ ישראל. הרמב"ם השתקע בפוסטט הסמוכה לקהיר ועסק בלימוד והוראה. אחרי שאביו ואחיו דוד שדאגו לפרנסת המשפחה נפטרו נאלץ הרמב"ם לפרנס את המשפחה ובחר לעסוק ברפואה. במהרה רכש לעצמו שם בכל מצריים ונתמנה לדיין ומנהיג הרוחני של קהילת קהיר ומצרים, וכמנהיגם של כל יהודי מצרים.

בשנת 1165 מונה לרופאו האישי של השולטן סלח-א-דין. מסופר שבעת מסע הצלב השלישי הזמין ריצ'רד לב הארי את הרמב"ם לכהן כרופאו, הרמב"ם סירב ונשאר בקהיר.

כבר בגיל 30 פרסם את פירושו על המשניות המראה ידיעה עצומה בתורה. יצירתו המפורסמת ביותר היא ספרו הכביר "משנה תורה". ספר הלכות המסודר לפי נושאים בצורה ברורה ובהירה, אותו סיים לכתוב בשנת 1180. כ-10 שנים מאוחר יותר פרסם את יצירתו הפילוסופית "מורה נבוכים", שנלמדה בימי הביניים בגירסתה הלטינית על ידי אנשי הכמורה, ובגירסתה הערבית על ידי היהודים והערבים. ספר זה תורגם לעברית על ידי

ר' אברהם אבן תבון¹. יצירה זו השפיעה למעשה על כל המחשבה הפילוסופית היהודית, עד לדורינו אנו.

יצירותיו הרפואיות נכתבו בעיקר בשנות חייו האחרונות. ליצירות אלו היתה השפעה רבה על לימוד הרפואה בבתי הספר באסיה, באפריקה ובאירופה. ראוי לציין שכתבים המוקדשים להיסטוריה של הרפואה בד"כ אינם מקפידים תמיד להעניק לרמב"ם את ההערכה הראויה לו.

יצירותיו הרפואיות מקיפות ביותר. הנושאים בהם הם דנות מגוונים מאד וכוללים: אסטמה, אלרגיה, טוקסיקולוגיה, רפואה מונעת, חיי המין ועוד. הרמב"ם התנגד מאד לאמונות תפילות, דבר המתבטא היטב בספריו.

בספרו "אל מוכתסרת" – פתגמי גלנוס, מצהיר הרמב"ם שאינו מקבל מהמלומד היווני אלא נתונים בני הוכחה הגיונית או נסיונית בלבד. הרי לנו רפואה ניסיונית מודרנית כארבע מאות שנה לפני פרצלזיוס, שלו מייחסים ההיסטוריונים את ייסוד הרפואה הניסיונית המודרנית.

הרמב"ם כרב, רופא ופילוסוף מיזג בקרבו את ידע האדם והעולם. הוא הוכר כחכם דורו בכל אגן הים התיכון. אל-סעיד אבן סינא אלמולך, משורר ערבי מפורסם, הקדיש לו את החרוזים הבאים: "גלנוס ריפא את הגוף/ והרמב"ם גוף ונפש/ ידיעותיו קנו לו שם כרופא הדור/ הוא ידע לשכך את כאב הבערות/ לו באה הלבנה לידי/ היה מרפא את כתמי פניה.../ "

הרמב"ם נפטר בשנת 1204 ועל פי מסורת אחת נקבר בטבריה.

רופא ואיש הלכה

הרמב"ם מוכר וידוע כאחד מגדולי הרופאים בתקופתו, וכגדול חכמי ישראל בדורו, שעליו נאמר "ממשה עד משה לא קם כמשה". תורתו הרפואית רחבה מאד וכוללת את כתבי חכמי דורו גלינוס וחבריו, אך גם את חכמתם של חכמי מצרים העתיקה שהראו ידע רפואי רב מאד, הדומה במידה רבה לרפואה העכשווית. שילוב זה של השכלה רפואית איפשר לו לבחון את המובאות הרפואיות הנמצאות בתלמוד הבבלי והירושלמי. הרמב"ם נוקט דרך עצמאית כאשר הוא מביא הלכות הקשורות ברפואה. בהלכות דעות מביא הרמב"ם פרקים נרחבים מהבנתו הרפואית בשאלה כיצד עלינו להתנהג בחיי היום יום כדי להימנע ממחלות. בהקדמתו לפרק ד' מהלכות דעות נראית ההבנה המיוחדת של הרמב"ם בהלכות בריאות, בדבריו: "הואיל והיות האדם בריא מדרכי ה' הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא

1. בדורנו, הרב יוסף דוד קפאח תרגם מחדש את המורה נבוכים לעברית (מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז). -- העורך.

חולה...". חלק מההדרכות הרפואיות בהלכות של פרקים אלו, אין מקורן בתלמוד ומפרשיו אלא בידיעתו המקצועית והבנתו האישית של הרמב"ם. גם כאשר הרמב"ם מביא הלכות מתוך סוגיות הש"ס הקשורות ברפואה, הוא אינו מביאם כלשונם בגמרא, אלא בדרכו שלו.

הכרעות עצמאיות של הרמב"ם

כדי להמחיש את הדברים נעיין בהלכה יח² ובמקורותיה בש"ס.
 "לא ירגיל אדם להקיז דם תמיד": המקור בתלמוד³: שמונה רובן קשה ומיעוטן יפה... והקזת דם.
 "ולא יקז אלא אם יהיה צריך לו ביותר". - לא מצאתי⁴ מקור בש"ס.
 "ולא יקז אדם דם לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, אלא מעט בימי ניסן ומעט בימי תשרי". המקור בתלמוד⁵: הקיז דם ונצטנן עושין לו מדורה אפילו בתקופת תמוז.
 "ומאחר חמישים שנה לא יקז כלל". המקור בתלמוד⁶: ובין הפרקים יחזור וימעט [רש"י: לאחר שישים יקז לג' חודשים לפי שאין כוחו עליו ואין דמו חם וגופו מצטנן כשמחסר דמו"].
 "ולא יקז אדם דם ויכנס למרחץ". המקור בתלמוד⁷: ששה העושה אותם מיד מת... הקיז דם ונכנס לבית המרחץ.
 "ויאכל וישתה ביום ההקזה פחות ממה שהוא רגיל". המקור בתלמוד: הקיז דם לא יאכל לא חלב ולא גבינה...⁸: כל המקל בסעודת הקזת דם... ואומרים הוא על חייו לא חס⁹. וכן: הקיז דם ואין לו מה יאכל ימכור מנעלים שברגליו ויספיק מהם צרכי סעודה [בשר ויין]¹⁰. ובהמשך הסוגיא: המקיז דם שתייה לאלתר אכילה עד חצי מיל¹¹.

2. פ"ד הלכות דעות.

3. גיטין ע, א.

4. ראה מה שהעיר הרב אליעזר רוט להלן עמ' 66-68 בשם הרב יצחק זילברשטיין.

5. שבת קכ"ט, א.

6. שבת קכ"ט, ב.

7. גיטין ע, א.

8. נדרים נד, ב.

9. שבת קכ"ט, א.

10. שם.

11. שבת קכ"ט, ב.

מצד שני הרמב"ם לא הביא הרבה ממנהגי התלמוד הקשורים בהקזה, כגון שלא יאכל לפני ההקזה מאכלים ידועים¹², שלא יקזז בשני ובחמישי אלא אם יש לו זכות אבות¹³ וכדומה.

מהדוגמה המובאת לעיל רואים אנו את רוחב כתפיו של הרמב"ם כאשר לגבי הנחיות רפואיות שבתלמוד הוא מביא להלכה רק את אותן הנחיות המתאימות לידיעותיו הרפואיות.

מטרת הדיון

להלן ננסה להבין את דרכו השיטתית של הרמב"ם במשנה תורה, בסוגיות הנוגעות לרפואה וטבע¹⁴. ננסה להתמקד בתהליך המתרחש בין הרופא שברמב"ם ובין הפוסק שבו, וכיצד הוא מיישב סתירות או סתירות לכאורה במצבים שונים.

הדרכות והלכות הנוגדות להבנה רפואית.

נפסק להלכה בטור ובשו"ע על פי דברי הגמרא בביצה¹⁵ "ביצה שיצאה רובה מערב יום טוב וחזרה, מותרת לאוכלה ביום טוב". דין זה אינו מובא ברמב"ם כלל. הצ"ח במקום עומד על כך, ומעיר: "ודע כי לא מצאתי בדברי רבינו הגדול שהזכיר... ביצאה רובה וחזרה... ובכל נושאי כליו המפורסמים לא ראיתי שהרגישו בזה."

הצ"ח מסביר שסוגיית הגמרא תלויה בדרך [בחוקי] הטבע, האם ביצים השרויות במעי אמם ראויות לגדל אפרוחים, "כי אין הטבע נגמר כי אם ביציאתה כולה לאוויר העולם ולא רובה". אך הרמב"ם שהכיר את הטבע בצורה שונה, לא יכול היה לפסוק כדין הגמרא ולכן השמיט הלכה זו.

הלכה נוספת המובאת בפוסקים אך אינה נמצאת ביד החזקה של הרמב"ם נמצאת גם היא בגמרא ביצה הנ"ל עמוד ב'. "בדק בקנה של תרנגולים (מקום שהתרנגולות מטילות בו) מערב יום טוב ולא מצא בו ביצה ולמחר השכים ומצא בו ביצה מותרת (לאכילה ביום טוב). והלא בדק? (והביצה הזו נולדה לכאורה ביום טוב) אימר לא בדק יפה יפה". הלכה זו תלויה בהנחה המובאת שם בגמ' – "כל שתשמישו ביום נולד ביום, כל שתשמישו בלילה נולד בלילה". תרנגולת תשמישה ביום, לכן הביצה שנולדה

12. ע"ז כט, א.

13. שבת קט, ב.

14. ראה מה שכתב הרמב"ן על הרמב"ם ש"הוא מגרע הניסים ומגביר הטבע". (כתבי הרמב"ן, דרשות, תורת ה' חמימה, מהדורת ח"ד שעוועל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ד, כרך א' עמ' קנד.)

-- העורך.

15. ז, א.

– נולדה בוודאי כבר בערב יום טוב, כי לא יתכן שתלד בלילה. הרמב"ם סבור שהנחה זו איננה מתאימה למציאות, ולכן השמיט הלכה זו בספריו.

בדיני בגרות: הגמרא בנדה¹⁶ מציינת מספר סימני בגרות. בין סימני הבגרות המספיקים מציינת הגמרא צמיחת שערות בקשרי אצבעות היד או הרגל. הרמב"ם בהלכות אישות¹⁷ כותב: שתי שערות אלו צריכות שיהיו במקום הערווה. נושאי הכלים על אתר כבר העירו הרי הגמרא אינה כפי המובא ברמב"ם. הלחם משנה במקום מציין "ואולי הסברא הכריח לרבינו לומר כן". כנראה כוונתו שחוקי הטבע המוכרים לרמב"ם הם המכריחים לומר כך, והרי לנו הסבר לפסקו של הרמב"ם¹⁸.

במובאות לעיל ראינו שהרמב"ם משמיט גם הלכות פסוקות בתלמוד כאשר הרקע המדעי איננו מתאים לידיעותיו. על פי הבנה זו נוכל לנסות להסביר השמטות אחרות בדברי הרמב"ם שרבים התקשו בהבנתם.

הגמרא בפסחים¹⁹ מציינת שאכילת בשר עם דגים אסורה משום סכנת צרעת. כך נפסק להלכה בשו"ע, וכך נוהגים גם בימינו. הרמב"ם ביד החזקה אינו מזכיר הלכה זו. יתכן כי לא מצא הסבר רפואי לסכנה זו.

הגמרא בתענית²⁰ אומרת שבשעה שיש דָּבָר בחזירים, גוזרים תענית על הציבור, מפני שמעיהם דומים למעי בני אדם. הלכה זו גם היא אינה מוזכרת ביד החזקה. יתכן שהרמב"ם אינו מסכים להנחה מדעית זו.

קיימות דוגמאות נוספות רבות. ראה הלכות גירושין²¹ שהשמיט את המילה "מגוייד", הלכות שבת²² שהשמיט המילה "דיצא" ועוד.

לסיכום:

במשנה תורה לא הובאו מסקנות הלכתיות הנובעות מהנחות מדעיות המובאות בש"ס, אם ההנחות המדעיות הללו אינן מתאימות לידע המדעי של הרמב"ם.

16. נב.ב.

17. פרק ב הלכה יז.

18. אמנם יש נסיון לפרש שקשרי אצבעותיו – הכוונה בגיד הזכרי. פירוש זה אינו מתקבל לפי פשט הדברים.

19. עו.ב.

20. כא.ב.

21. פרק יג הלכה יח.

22. פרק ב הלכה לד.

מעשה שדים

כפי שראינו לעיל הלכות שונות אינם מופיעות במשנה תורה. קבוצת הלכות בולטת שאינה מופיעה במשנה תורה היא קבוצת ההלכות שסיבתם מעשה שדים או מזיקים.

הגמרא בברכות²³ אומרת – "אמר רבי ישמעאל בן אלישע, שלשה דברים סח לי צוריאאל שר הפנים: אל תיטול חלוקך בשחרית מיד השמש ותלבש, אל תיטול ידיך ממי שלא נטל ידיו, ואל תחזיר כוס אספרגוס אלא למי שנתנו לך, מפני שתרספית [רש"י- שם חבורת שדים] ואמרי לה אסתלגנית [רש"י- שם חבורת מלאכי חבלה] של מלאכי חבלה מצפין [מחכים] לו לאדם, ואומרים מתי יבא אדם לידי אחד מהדברים וילכד".

"אמר רבי יהושע בן לוי, שלושה דברים סח לי מלאך המוות... ואל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת, מפני שאני מרקד ובא לפניהם וחרבי בידי ויש לי רשות לחבל".

השולחן ערוך באורח חיים²⁴: לא ייטול ממי שלא נטל ידיו שחרית וביוורה דעה²⁵ פסק: יש למנוע מלצאת נשים לבית הקברות אחר המיטה. אולם הרמב"ם לא הביא הלכות אלו בספרו.

קיימות דוגמאות רבות נוספות לכך שהרמב"ם לא כתב בספרו הלכות התלויות במעשה שדים או מזיקים. כגון: אסור לשאול בשלום חברו בלילה, חיישינן שמא הוא שד²⁶. ראה עוד גיטין²⁷ [הבא מבית הכסא...], יבמות²⁸ [משיאין על פי בת קול...]. וכו'.

לסיכום: הלכות שסיבתן היא מעשה שדים או מזיקים לא הובאו בדרך כלל במשנה תורה לרמב"ם.

טעמים מטפיזיים

הלכות רבות מובאות בלוויית תוצאה מטפיזית, התלויה בקיום המצווה. כיצד נוהג הרמב"ם בהביאו הלכות אלה במשנה תורה?

הגמרא²⁹: התולה תפילין יתלו לו חייו. - הרמב"ם³⁰: אסור לתלות את התפילין.

23. נא, א.

24. סימן ד' סעיף יא' כתב.

25. סימן שנ"ט סעיף ב.

26. מגילה ג, א.

27. גיטין ע, א.

28. יבמות קכ"א, א.

29. ברכות כב, א.

30. הרמב"ם, הלכות תפילין, סימן קנ"ב, סעיף א.

הגמרא³¹: כל המזלזל בנטילת ידיים נעקר מן העולם. - הרמב"ם³²:
אסור לזלזל בנטילת ידיים.

הגמרא³³ כל המבזה תלמידי חכמים אין רפואה למכתו. - הרמב"ם³⁴:
עוון גדול לבזות תלמידי חכמים.

קיימות דוגמאות רבות נוספות. למדנו שהרמב"ם השמיט את
התוצאות המטפיזיות מהלכותיו במשנה תורה.

טעמי מצוות

כיצד נוהג הרמב"ם בהלכות שבהם מובאים טעמי מצוות, שלדעתו
הטעם והסיבה הרפואית- מדעית שונה?

המשנה בתחילת פרק חלק³⁵ אומרת: "ואילו שאין להם חלק לעולם
הבא... והלוחש על המכה ואמר כל המחלה אשר שמתי וכו'". הגמרא³⁶
מביאה: וברוקק בה, לפי שאין מזכירין שם שמים על הרקיקה. הגמרא
מוסיפה "תנו רבנן... ולוחשים לחישת נחשים ועקרבים בשבת", רש"י –
בשביל שלא יזיקו ואין בכך משום צידה.

השו"ע הביא להלכה את שתי ההלכות³⁷, אך הוסיף הלכה הנמצאת
במקורה ברמב"ם³⁸: "מי שנשכו עקרב [או נחש- לא מובא בשו"ע אך מופיע
ברמב"ם] מותר ללחוש עליו ואפילו בשבת ואע"פ שאין הדבר מועיל כלום,
הואיל ומסוכן הוא, התירו לו - בגירסת הרמב"ם] כדי שלא תיטרף דעתו
עליו". את ההלכה בדבר לוחשים על נחשים... שלא יזיקו לא הביא
הרמב"ם, כפי שהסברנו בפרק הקודם.

הגמרא³⁹ אומרת: "אוכלים ומשקין שתחת המיטה... רוח רעה שורה
עליהן". הרמב"ם⁴⁰ כותב: "ולא יתן התבשיל תחת המיטה... שמא ייפול בו
דבר המזיק". כבר הראב"ד במקום העיר, שהטעם הוא משום רוח רעה.

30. הלכות תפילין פרק ד' הלכה ט.

31. סוטה ד,ב.

32. הלכות ברכות פרק ו הלכה יט.

33. שבת קי"ט,ב.

34. הלכות תלמוד תורה פרק ו הלכה יא.

35. סנהדרין פרק יא.

36. בדף קא,א.

37. יו"ד קעט ו-ח, אור"ח שכח מה.

38. הלכות עבודה זרה פרק יא הלכה יא.

39. פסחים דף קי"ב,א.

40. הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק י"ב הלכה ה.

שינויים רבים נוספים בין הרמב"ם לבין מקורות ההלכה בתלמוד, ניתן למצוא בהלכות איסורי ביאה והלכות דעות.
למדנו שהרמב"ם שינה מטעמי המצוות המובאים בתלמוד כאשר ההסברים לא התאימו להבנתו המדעית, ונתן בהם טעמים כפי ידיעתו בחכמות הטבע.

סיכום

במשנה תורה לא הובאו:

- א. הדרכות הלכתיות המתבססות על הנחות מדעיות, הנחות הנמצאות בסתירה לידיעותיו הרפואיות של הרמב"ם.
- ב. הלכות שמקורם במעשה שדים או מזיקים.
- ג. במשנה תורה, הושמטו באופן שיטתי טעמים הנובעים מתוצאות מטפיזיות של איסורים הלכתיים מסוימים, או שונו טעמי המצוות בהלכות שטעמם הרפואי מדעי אינו מתאים לדעת הרמב"ם.

למדנו על פן נוסף בתורת הרמב"ם, בפסיקתו בנושאים המבוססים על הנחות הנמצאות בניגוד להשקפתו המקצועית. השאלה הנשאלת כמעט מאליה היא האם הרמב"ם הוסיף מדעתו – לפי הבנתו הרפואית מדעית – הדרכות הלכתיות. על כך יש לעמוד במאמר נפרד.

מקור: **אסיא עא-עב** עמ' 79-86 (2003).